

אהרן קליינמן: הרגיונליזציה של הסיכסוך הארצישראלי (א)

התפיסה לפיה החל חלקן של המדינות הערביות בסיכסוך הארצישראלי רק ב-1948 רחוקה מן הדיוק. התערבות דיפלומטים ערבים בענייני ארץ-ישראל הקדימה בעשר שנים את ההתערבות הצבאית הידועה. תהליך זה של הרחבת הבעיה כלל בתחילה את המזרח התיכון ורק במשך הזמן הפך נושא בינלאומי, שהגיע לשיאו במלחמת-אוקטובר ובמעורבות המעצמות שבעקבותיה. אות ראשון להרחבת הבעיה ניתן בשנות ה-30, ובא לידי ביטוי בפנייה זו:

"אל בנינו, ערביי פלשתינה, באמצעות נשיא הוועד הערבי העליון: אנו חשים כאב עמוק לנוכח מצב-העניינים בפלשתינה, ומשום כך הסכמנו עם אחינו, המלכים והאמיר, לקרוא לכם להשכין שלום, על-מנת למנוע את המשך שפיכות-הדמים. בפנייתנו זו מביעים אנו אמון בכוונותיה הטובות של ידידתנו, בריטניה-הגדולה, שהכריזה כי פניה לצדק. היו סמוכים-ובטוחים כי נמשיך במאמצינו לעזור לכם".

פנייה משותפת של שליטי ערב, 9 באוקטובר 1936

*

במשפטים אלה החל דבר שנראה לנו מפרספקטיבה רחוקה, כשינוי המשמעותי ביותר במדיניות המזרח-תיכונית מאז המרד הערבי ב-1916. בפעולה זו, ששלוחיה היו מלכי הארצות הערביות השכנות, נסתיימה השביתה הפלשתינאית הכללית, ורווח לשלטונות הבריטים המקומיים ולקהילה הערבית-הפלשתינאית. אלא שפנייה זו הביאה בעקבותיה שורה של אירועים, אשר בהם מילאו המדינות הערביות תפקיד גדל-והולך. התפתחות זו, חרף מהפכנותה, נמשכה שנים אחדות והתהליך שחולל אותה אפשר להגדירו כרגיונליזציה של הבעיה הפלשתינאית.

הפיכתה של הבעיה לאזורית הביאה, בתוך השאר, לסיבוך המדיניות הבריטית וזירזה את יציאת הבריטים מארץ-ישראל. היא חיזקה את האחדות הערבית, שינתה את ממדי הסיכסוך המקומי והורידה את גורם הלאומיות הפלשתינאית לדרגה משנית לעומת העדיפויות האינדיבידואליות והקולקטיביות של המדינות הערביות. הרחבת הבעיה הפלשתינאית לתחומי האיזור כולו סייעה להפוך את המזרח התיכון לאיזור של מתיחות קבועה וגורם של סיכסוך בין-מעצמתי.

מקובל לחשוב כי הארצות הערביות השכנות עלו רק ב-1948 על בימת הסיכסוך הארצישראלי. מלקולם קר, למשל, הודה ב-1969 כי במשך שנים היתה תחרות בין מדינות ערביות אויבות לגבי השימוש בנושא הישראלי לתועלתן המקומית. הוא מוצא כי ראשיתה של תחרות זו ב"התערבותן חסרת-התיאום והרת-האסון בארץ-

ישראל במאי 1948.² לעומתו רואה ארתור קסטלר בהופעתם של נציגים ערביים בוועידת השולחן העגול בלונדון בפברואר 1939 את ה"פרלוד" להתערבותם הצבאית ב-1948.³ מסתבר כי נקודת-הראות השניה קרובה למעשה יותר אל האמת. השתתפותם של מדינאים ממצרים, עיראק, ערב הסעודית, ירדן ותימן בוועידה זו, לפי הזמנתה של ממשלת הוד-מלכותו, יצרה ב-1939 לראשונה הכרה רשמית בזכותם להתערב. הכרה זו נוצלה על-ידי המדינות הערביות שראו עצמן צד בסיכסוך הארצישראלי. יתר על כן: בהשתתפות השליטים הערבים ראו פקידים בריטיים "הכרה מצדנו בשותפות-האינטרסים-והרגשות האפיינית לעולם הערבי".⁴

מאז 1939 נתקבל צירופם של שני הנושאים—סולידאריות ערבית וקיומה של מדינה יהודית—כמובן-מאליו בעיני ערבים וזרים כאחד. אין ספק שאפילו אלה שהיו קרובים ביותר למהלך המאורעות בין 1936 ו-1939 לא היו מסוגלים להעריך את החשיבות ההיסטורית והפוליטית של החלטות מוקדמות אלו. רק מעט כתבו על תהליך הרגיונליזציה, על אף חשיבותו, וזאת בעיקר מפני שמסמכים מקוריים שעסקו בו סווגו עד עתה כסודיים. המאמרים שנכתבו בענין זה בלי להזדקק למסמכים דרך-כלל אינם מאירי-עיניים אף לא מדויקים.

האשמות שלפיהן אחת משגיאותיה הגדולות ביותר של בריטניה היתה "פיתויין"⁵ של המדינות הערביות להתגנב לתוך הסיכסוך הארצישראלי מרמזות על החלטה מודעת שהתקבלה בלונדון בשלב מסוים, אך אין זו האמת לדיוקה. רחוקה עוד יותר מן האמת היא הטענה שהמדינות הערביות העצמאיות "לא הועילו במאמצייהן להשפיע על מהלך המדיניות הבריטית"⁶ בשנות ה-30. למעשה פעלו מדינות אלו בעילות רבה גם כשלא עשו זאת מתוך תיאום. הן הפעילו את השפעתן על הווייטהול בדרכים נפרדות ומעניינות, והן הפיקו זכויות שבאו לידי ביטוי מוחשי בספר הלבן של 1939 ונשארו בחזקת גורם שהמדינאים הבריטים מתחשבים בו בשיקוליהם. הוכחות המתגלות עתה מביאות למסקנה שכבר בסתיו 1936 החלו הבריטים, ככל הנראה, לאבד את שליטתם על תהליך הרגיונליזציה ולא היו מסוגלים לעצרו.

הרחבה הדרגתית זו של הבעיה אל מעבר לגבולות ארץ-ישראל עד להפיכתה לבעיה אזורית מעלה אחד מן הצדדים המעניינים בקבלת-ההחלטות הבריטית בתחום מדיניות-החוץ: התוצאה הפוליטית בלתי-המכוונת.

התחלות

היו שטענו—ובצדק—כי נכונותם של שלטונות המנדט לקבל את תביעת הממשלות הערביות לייצוג העניינים ה"פלשתיניים" ב-1939 היתה שלב אחרון בהתפתחות ממושכת.⁷ ארכה המדויק של התפתחות זו ושלבה הראשון הם ענין להיסטוריונים, אף שכמה מן ההצהרות המוקדמות של גורמים ערביים לא-פלשתינאיים מופיעות כבר בתחילת 1936. יש להפריד בבירור בין ביטויי עידוד ותמיכה לענין הפלשתינאי מצד גורמים לא-ממשלתיים בעבר לבין פעולות הממשלות הערביות בדרג דיפלומטי ומצד מלכים ערביים בהופעותיהם הרשמיות.

הרגיונליזציה החלה – וכך נותרה למעלה משלושים שנה – תוצאת גישותיו של כל מנהיג ערבי בנפרד. כאשר ביקר נורי סעיד, שר-החוץ העיראקי, באנגליה ביוני 1936 כבר דיבר ברצינות על כך שיחסי אנגליה – עיראק עלולים להיפגע אם תימשך עליה יהודית בלתי-מוגבלת לארץ-ישראל.⁷

האמיר עבדאללה, שישב דרוך-מנוחה מעבר לירדן, ביקש לחזק את קשריו עם הפלשתינאים. הוא שלח מכתבים אישיים בעניינם אל הנציב העליון, אישר הפגנות שבטיות שפוזנו לזהות את עבר-הירדן עם הפלשתינאים, וב-26 ביולי הזמין אליו את הוועד הערבי העליון כדי לבחון את תביעות-המיזער שקבלתן על-ידי בריטניה תוכל להיות אות להפסקת השביתה הכללית, שהיתה אז בעיצומה.⁸

בתוך כך גילה המלך עבד אל-עזיז אבן-סעוד מלב חצי-האי ערב סימנים ראשונים להתעניינות פעילה בנושא הארצישראלי לאחר שהשלים את השתלטותו על רובו של חצי-האי. באפריל כבר הודיע ללונדון, באמצעות נציגו שם, שהוא מוכן לעשות ככל האפשר בשיתוף עם ממשלת הוד-מלכותו כדי לשכך את הסערות בארץ-הקודש.⁹ על כך השיב סיר לנסלוט אוליפנט, עוזר תת-שר-החוץ, לאחר התייעצות עם משרד-המושבות:

”אם יוכל המלך אבן-סעוד להשתמש בהשפעתו כדי לשדל את הערבים לחדול ממסע זה של אלימות, הרי באמת יעשה שירות לא רק לממשלת-הוד-מלכותו אלא גם לערבים עצמם.”¹⁰

אבן-סעוד עשה את צעדו הבא ביוני. לאחר ששקל בדבר סבר כי מוטב יהיה אם כל פעולת שיכנוע לגבי הנהגת ה”פלשתינאים” תינקט בשיתוף עם מלך עיראק ועם האמאם יחיא מתימן. שני עניינים ראויים מיד לתשומת-לב: האחד – במכוון לא כלל אבן-סעוד את עבדאללה, ראש השושלת ההאשמית העוינת, בהציעו פעילות משותפת, על אף מאמציו הקודמים של עבדאללה בנידון; השני – במשאור ובמתנו עם לונדון הפגין מלך סעודיה זהירות וטקטיקה אמיצה, שבזכותן קנה לו תפקידו משקל מיוחד. לאמיתו של דבר ביקש אבן-סעוד אישור לכוונותיה של בריטניה ותמיכה לעצמו; שאלתו היתה אם בסכנו את יוקרתו למען בריטניה יקבל תמיכה מלאה מצד ממשלת הוד-מלכותו.

נסיון זה לרכוש את הסכמת בריטניה מראש הביא לידי ויכוח ראשון בתוך הפקידות הבריטית בדבר ההסתייעות בשליטים הערבים. ויכוח זה הניב את אחד התזכירים הראשונים בנושא, ממחלקת-המזרח במשרד-החוץ, שתאריכו 20 ביוני ואשר נפתח בהודאתו של אידן כי חש הוא אי-נוחות נוכח העובדה שהבעיות בפלשתינה ”עלולות להשפיע לרעה על יחסינו עם ארצות ערביות שונות.”¹¹ בגוף התזכיר הועלה לראשונה ביטוי שעם הזמן נעשה יסוד מוסד במחשבתו של משרד-החוץ, ואחר-כך במחשבת הממשלה הבריטית כולה, והוא שהבעיה הפלשתינאית

”ברור שאיננה זמנית והערבים לא רק בארץ-ישראל אלא ברחבי המזרח כולו,

סבורים שהיא פוגעת בשורש עתידו של העם הערבי.”¹²

פארקינסון, ממשרד-המושבות, כתב ב-26 ביוני לאוליפנט שאם אמנם תופענה

ערב הסעודית, עיראק ותימן כאחת בפני ערביי פלשתינה במטרה לשים קץ למצב-הדברים הנוכחי, יהיה זה "אך לטובה, ומטבע-הדברים ראוי לנו לקדם זאת בברכה". באותה עת, כשעדיין היו הקשרים בין שני המשרדים מתנהלים על מי-מנוחות, סיכם פארקינסון: "אנו מקבלים בהחלט שמשרד-החוץ נחה אותנו באשר לקו שצריך לנקוט".

שני האנשים הללו נפגשו למחרת היום כדי לדון אם יש מקום לעודד את הפנייה הערבית המשותפת. בעייתם העיקרית לא נבעה מן העקרון עצמו אלא מן השאלה אם תסכמנה עיראק וסעודיה לתת את "שירותיהן הטובים" בלי לתבוע מבריטניה תנאים מוקדמים כגון אלה הקשורים בהגבלת העלייה. נטייתם של מעצבי המדיניות היא שלא להעמיק במהות הענין, אלא לשקול את הנושאים הממשיים והמידיים הקשורים בו. לכן דחק אולפינט לתת תשובה לאבן-סעוד עוד לפני ישיבת הקבינט הקרובה, ונימוקו:

"שאם לא כן היתה הצעתו הידידותית של אבן-סעוד נשארת בלא תשובה משך כ-10 ימים".¹³

כתוצאה מכך ראה אולפינט חובה לעצמו לנקוט פעולה עצמאית בשם משרד-החוץ, כנראה ללא הסכמת הממשלה. בהזמינו את חאפז והבה, השליח הסעודי, למשרדו שבלונדון ב-3 ביולי, אמר לו אולפינט כי ממשלת הוד-מלכותו "מעריכה במלוא המידה" את נכונותו של המלך אבן-סעוד לעמוד בראש פעולה משותפת להפסקת השביתה הערבית בפלשתינה והיא מקדמת את הדבר בברכה".¹⁴ מרגע זה קיבל אבן-סעוד "אור ירוק" להמשך יזמתו. רק לאחר ששה ימים ב-9 בחודש, נודע לממשלת בולדווין כי הוחלט לקבל, בשמה, את הצעת "שירותיו הטובים" של אבן-סעוד.¹⁵ ידיעה זו כמעט לא עוררה דיון, והתחושה ששררה באותה ישיבה בוטאה על-ידי ונסיטארט, האיש "מס. 2" במשרד-החוץ, שכתב ב-5 ביולי:

"רצונן של עיראק, ערב הסעודית ומצרים (!) לעזור לנו [מ. ה. מ.]—בחומר מועט מאד—הוא מופלא באמת. לבטח לא נשתטה עד כדי כך שנשמוט מידינו נכונות זו".¹⁶

תחושה לפיה המזל הטוב הוא שהביא את הערבים למצב בו הם מעוניינים ממש לעזור לבריטניה להיחלק ממבוכתה הנוכחית היא ביטוי הולם להלך-המחשבה הבריטי בשלב זה של הרגיונליזציה.

לאחר-מכן החליטה הממשלה הבריטית כי אין מקום להתנגד לרעיון האחרון של אבן-סעוד בדבר הכנסת עבדאללה למסגרת פעולתו המשותפת, אך מסיבות שונות אין זה רצוי לכלול גם את מצרים במסגרת זו. אולם ב-13 ביולי מסר והבה איגרת מאבן-סעוד, בה הביע תקוותו כי בריטניה תסכים—"בחנית ויתור לשלושת המלכים ידידיה"¹⁷—להפסיק, זמנית, את העלייה היהודית. אף שהמחלקה המזרחית חייבה צעד כזה, הרי הממשלה ככלל התנגדה לו. היא לא היתה מוכנה לשום הכרזה שכזאת עד להפסקת המאורעות, ואידן קיבל הוראה למסור על כך לשליחו הדיפלומטי של אבן-סעוד. אולם מיאון זה רופך על-ידי מתן תודה למלך על שום שהציע את שירות-

תיו הטובים: "בלי ספק יבוא יום בו תשמח ממשלת הוד-מלכותו להסתייע בהצעה"¹⁸. אותו רגע נגנזה לכאורה האפשרות לפתוח את המבוי הפלשתינאי הסתום באמצעות פנייה משותפת של המלכים הערבים בהנהגתו של אבן-סעוד.

אולם ממש אז הועלה הרעיון על-ידי נורי-סעיד העיראקי. ב-13 ביולי, אגב שיחה כללית על נושאים שוטפים עם באטמן מן השגרירות הבריטית בבגדאד, העלה לפתע ראש-הממשלה העיראקי, יוסף יסין, את השאלה הפלשתינאית. יסין, שחשד בכוונותיו של אבן-סעוד, ביקש לדעת בדיוק איך נולדה היזמה הסעודית, ומיד לאחר-מכן הגיש תזכיר בערבית שתרגום אנגלי בצדו, המציג בקצרה קווים שלפיהם תיתכן, לדעתו, פעילות משותפת של מנהיגים ערבים. בטרם ימשיך במאמציו, ביקש לשמוע את תגובת בריטניה. עתה היה זה תורה של עיראק למלא את תפקיד "הסרסור הישר".

התזכיר העיראקי הבהיר כי הדרך המהירה ביותר להפסקת ההפרעות בארץ-ישראל היא הפסקת העליה הציונית. לא היה בכך כל חידוש בהשוואה לתביעות זהות שהועלו קודם-לכן על-ידי אבן-סעוד והפלשתינאים עצמם. נועז יותר היה המשפט שאמר כי יהיה זה לטובתה של בריטניה אם יהיו הפלשתינאים "במגע הדוק יותר כיום" עם המדינות הערביות השכנות.¹⁹ טיוטה זו, עליה אמור היה לחתום גם אבן-סעוד, נסתיימה בהבעת אמונה כי יושג סיכום משפיע-רצון שיתחשב, מצד אחד, "ברוח הידידות המפעמת את העם הערבי", ומצד שני—"במדיניות הפייסנית והאור-הדת", המאפינת את בריטניה-הגדולה ביחסיה עם הערבים.

במסגרת מיתקפה עיראקית חדשה זו, אמר נורי סעיד לעשות יומיים בירושלים בדרכו לאירופה. לפני כן ביקש, ואף קיבל, את הסכמתו של ווקופ, הנציב-העליון הבריטי, לביקור זה, מתוך הבנה ברורה כי בכוונתו לדבר אל הפלשתינאים כערבי ולא כשר-חוץ עיראקי. משהצליח להשיג מן המופתי והוועד הערבי העליון הסכמה לכך שישמש מתווך, באו חילופי מברקים תכופים בין הנציב-העליון והממונים עליו בלונדון. ב-25 באוגוסט²⁰ העיר אורמסבי-גור לווקופ כי הממשלה, אף שהסכימה להתערבותו של אבן-סעוד, לא התכוונה לכך שעקב הצלחתו ימשיך נורי ממילא בייצוג גם להבא.

התזכיר שהציע נורי עלול היה אפוא להתפרש כהסכמת בריטניה להתערבותה של ממשלת עיראק בענייני ארץ-ישראל. משרד-המושבות ציין כי יהיה הדבר "מביך ביותר" לממשלת הוד-מלכותו; רצוי היה לאנגליה שנורי יפעל כערבי נכבד אשר לו יחסים ידידותיים עם שני הצדדים ואינו מופיע כנציג של ממשלה זרה. על רקע מאורעות שלאחר זמן, ראוי אולי להדגיש כי בתחילה התבססה המדיניות הבריטית הרשמית על אי-הכרה בטיפול של קבע מצד כל מדינה ערבית ריבונית או נציגה בנושאים הקשורים בארץ-ישראל.

זו היתה הדרך הנכונה, לפחות לדעת לונדון. אולם ווקופ, שביקש לחדש את סמכותו המעוררת בארץ-ישראל וראה בהצעת נורי אפשרות לפתוח את המבוי הסתום, לא כך גרס, מנקודת-הראות שלו בירושלים. תשובתו המיידית והסודית, מן ה-26 בחודש, מלמדת כי ווקופ לא עמד על משמעות ההחלטות המוגדרות שנתקבלו בלונדון. בגלל המנטאליות הערבית, כתב, קשה יהיה לנורי, עוד יותר מאשר לאבן-סעוד, להתערב

בארץ-ישראל כאיש פרטי ללא סמכותו הרשמית. הערבים בכללם אינם מסוגלים להבין דקות שכזו, ורק אם ידבר נורי כשר-חוץ יוכל להיות משקל אמיתי לדבריו. וקופ התנגד בעקיבות לאפשרות האלטרנטיבית היחידה של השקטת האיזור-הטלת משטר צבאי-ולכן לחץ אישית שתישקלנה הצעותיו של נורי מחדש בלונדון. הוא לא ראה סכנה רבה בקבלת תיווך בלתי-רשמי זה, שכן סבר כי יותר ממאורעות אחרים הופעתו של נורי והצלחתו אצל המופתי "העלו את התקוות הגדולות ביותר מאז החלו המהומות". הנציב-העליון מסיים את המכתב באזהרה כי האכזבה והחשד יוגברו אם תמוגנה התקוות שעוררו נורי ואבן-סעוד בשל סירובה של בריטניה לאפשר את התיווך העיראקי.

פנייתו הדחופה של וקופ עשתה את שלה. בתשובתו, הניתנת באותו יום, מקבל שר-המושב את עצת נציגו בירושלים כי כל פעולה שיעשה נורי כאיש פרטי תהיה עקרה. עם זאת, עדיין נאסר התיווך הרשמי באמצעות ממשלה זרה. אורמסבי גור לא התנגד לכך בשל התקדים העלול להינצר אלא, בעיקר, בשל הקשיים העלולים להיגרם לבריטניה בקשריה עם אבן-סעוד ושליטים אחרים, שכל אחד מהם ראה עצמו מועמד יחיד המוכשר לתפקיד זה.²¹

על אף שיקולים אלה, מוכן היה אורמסבי-גור להסכים לפעילות נוספת על-ידי נורי, מבוססת על הקווים הכלליים שהציעה לונדון, ובמסגרת מוגבלת מאד של שיקול עצמי. השינויים שנעשו במשרד-המושב לגבי תזכירו של נורי התמקדו במחיקת כל התיחסות למעמד הקבוע של עיראק במדיניותה הכללית בארץ-ישראל. כשאנו בוחנים את יזמתו של נורי עלינו ליחס משקל רב לשעת-הכושר המיוחדת בה הועלתה, שכן בסוף אוגוסט היו וקופ, והממונים עליו בבית, נואשים מכל פתרון למצב זה של בין-המצרים.

הנציב-העליון הגיע לנקודה בה מוכן היה להמליץ על קבלת דרישות הערבים, כולל בענין החיוני של העליה, אם אך יותן להשיב את הסדר על כנו. בדומה לכך, גם אורמסבי גור, אף כי ידע שהצעות אלו תבאנה בבירור ל"היפוך גמור של החלטות-קבינט קודמות",²² ביקש מן הקבינט-"אבל באי-רצון גדול ביותר"-לשקול ברצי-נות את דבריו של וקופ. ברור היה שנורי הפך להיות תירוץ מושלם להצדקת הוויתורים הגדולים, אם אמנם תחליט כך ממשלת הוד-מלכותו.

בקשתו של וקופ להסמיכו למסור לנורי, בהקדם האפשרי, על הסכמתה של לונדון לתיווכו עוררה דיון בקבינט ב-2 בספטמבר. עד אז כבר התברר בלונדון שטענתו של נורי כי זכה להסכמה ללא תנאים עם דעותיו מצד ההנהגה הפלשתינאית היתה מוקדמת ומוגזמת. התפתח ויכוח בו הסתמנה עמדה איתנה: הבריטים הבינו כי נסיונו של נורי נכשל, ולכן אין הממשלה יכולה לקבל את דרישות הערבים. תחת זאת הוחלט לשלוח לארץ-ישראל אוגדת צבא. למרות האזהרות מירושלים, הסכים הקבינט כי עליו לאשר ולחזק החלטה קודמת שלו להתזיר את הסדר לארץ-ישראל ולאושש את הסמכות הבריטית במקום; שום החלטה לא נתקבלה, לפי-שעה, בקשר להפסקת העליה לארץ-ישראל; אמצעים נמרצים יינקטו לשבירת ההתנגדות הערבית, הצבא

יקבל תגבורת, וברגע המתאים יוטל משטר צבאי.²³ לאחר שנדחה בחזית אחת, בארץ-ישראל, החליט נורי לקדם את מעורבותו באירופה. אם רצה להגביר את יוקרתו-ודרך-אגב גם את זו של עיראק-הרי על רקע יחסה של בריטניה, עקשנותם של הפלשתינאים, וחשדנותם של עבדאללה ואבן-סעוד נשאר רק שותף אפשרי אחד לפעולתו-הציונים. לכן כיון את מאמציו הבאים לשכנע את ההנהגה הציונית שתותר מצדה. לאחר שנכשל במגעיו עם אישים כווייצמן ושרת, קיים נורי ב-19-18 בספטמבר שלש פגישות ממושכות בפאריז עם הלורד סמואל. בהן עמד על כך שבתנאים הקיימים חייבים הציונים להסכים להפסקת העליה.

התוצאות היו שליליות לגמרי, וכשחזר הלורד סמואל מן השיחות הללו ברי היה לו כי, בהתעניינותו בטובתה של פלשתינה, הופך נורי את הענין לחלק מרעיון של איחוד פוליטי בין עיראק, ארץ-ישראל ועבר-הירדן.²⁴ כך גם היתה הערכתם של אבן-סעוד ועבדאללה מאז ומתמיד, ולכן לא ייפלא כי לא נתנו אמון בנורי-הראשון משום שנורי לא הביא את סעודיה בחשבון ויצר גוש עוין נגדה והשני מן הסיבה ההפוכה, שכן נורי כלל בתכניתו את עבר-הירדן אך מתוך כוונה להשליט עליה את עיראק החזקה ממנה.

הציונים, על-כל-פנים לא נענו לו יותר מן האחרים, ויזמתו העלתה חרס. עד כמה היה מעמדו האישי של נורי מעורער יכולים אנו ללמוד מהפיכתו של בפר צדקי בעיראק ב-29 באוקטובר. הפיכה זו כפתה על נורי פרישה בלתי-צפויה-אם גם זמנית בלבד-מן החיים המדיניים.

בדיעבד אפשר לומר כי השלב העיראקי, שהיה השלב השני בתהליך הרגיונליזציה, האיר מגמות יסודיות שהחלו להתרקם אז. כפי שהודה רנדל עצמו בפליטת-פה, התערב נורי פחה בענין הארצישראלי מתוך מניעים אישיים שבהדרגה לבשו צורה של התערבות לטובת ממשלתו. רבים מאנשי הפקידות הבריטית מוכנים היו לקבל בשתיקה גמורה טישטוש זה של הבדלים עקרוניים.²⁵ מכאן היה אך כפשע עד להגנה על זכותה החוקית של מדינה ערבית נפרדת לקיים אינטרס מתמיד בסיכסוך הארצי-ישראלי.

בספטמבר חל שינוי רב-משמעות: מהתערבות בלתי-רשמית ופעילות אינדיבידואלית לפעילות ערבית קיבוצית; מנסיונם של יחידים לסיים את השביתה הכללית אל התחייבות ממושכת להתערב, ומהתנגדות בריטית למתן תפקיד כזה לערבים לעידוד גובר מצדה של בריטניה.

השפעתם המלאה של שינויים אלה התבטאה רק בשלב השלישי, שהגיע לשיאו בפניות הזהות שהוגשו לוועד הערבי העליון במקביל ב-9 באוקטובר מטעם אבן-סעוד, גאזי מלך עיראק והאמיר עבדאללה. השפעתן של הפניות ניפרה מיד, כי למחרת היום הפיץ הוועד כרוז שקרא לסיים את השביתה בת מחצית השנה, שביתה ששיתקה במידה רבה את חיי הארץ, קראה תגר על המרות הבריטית, ועלתה במחיר כבד מאד לערביי הארץ.

הנקל להסביר את הסיבות לפניות האחידות. כל מנהיג ערבי ניסה, ללא הצלחה,

להשיג השפעת יחיד בקרב ערביי ארץ-ישראל. עבדאללה חשש שמתחריו מדרום ומצפון "יוציאו אותו מן המשחק". אבן-סעוד חשד בנורי שהוא מעוניין לקטוף את הפירות לעצמו ולעיראק, וחשד זה הביא להצרת צעדיו של נורי ולמניעת הצלחתו. נורי מצדו יכול היה לפרש לעצמו כל פירסום משותף כתוצאת יזמתו ומאמציו שלא ידעו לאות. בסיכום: כל מנהיג ערבי, מטעמים משלו, הסכים להסתפק בחלק מן היוקרה שנבעה מן התיווך למען בריטניה ומחילוף ערביי ארץ-ישראל ברגע של ייאוש.

פנייה זו, מכל מקום, היתה התחום היחיד שבו בא המאמץ המשותף לידי ביטוי; מיד לאחריה החל כל מנהיג ערבי לפעול בעצמו, תוך נקיטת גישה נפרדת וסגנון אחר ביחס ל"ידידתנו בריטניה הגדולה", ותוך כיבוד ההבטחה "להמשיך במאמצינו לעזור לפלשתינאים". מבין השלושה היתה השפעתו של עבדאללה על לונדון מעטה ביותר. לעבר-הירדן לא היתה נציגות דיפלומטית בלונדון הואיל ולא היתה ריבונית ולמעשה נכללה במנדט על ארץ-ישראל; עבדאללה לא היה יכול להתעלם מתלותו ברצונה הטוב של בריטניה, וגם יריבותו עם המופתי מנעה ממנו לפעול כדוברם של הפלשתינאים. עם כל זאת, הרי במסגרת צרה זו, ובניגוד למתחריו הערבים, ניסה עבדאללה להפעיל כל השפעה שהיתה בידו. הוא עשה נסיונות אלה לא בבריטניה אלא בקרב הפקידות הבריטית בירושלים, החל בנציב-העליון; פקידות זו—כפי שהוכח די-והותר—היא שקיבלה את ההחלטות החיוניות הנוגעות לארץ-ישראל.

מתוך הכרת מיעוט-חשיבותו בלונדון, ועקב סמיכותה של עבר-הירדן לארץ-ישראל, טען עבדאללה בין 1936 ל-1937 שאי-השקט ממערב לירדן משפיע על ממלכתו. כך פעל כאחד הגורמים הבולטים ביותר על ווקופ, ועודדו להציג בפני בריטניה את הצורך לקבל את הבעת נכונותם של המנהיגים הערביים לסייע.

עיראק וערב הסעודית, לעומת זאת, כמעט תמיד הפעילו על לונדון במישרים את השפעתן הפוליטית, שנבעה ממעמדן הריבוני. מגמתה של עיראק היתה לנהל דיפלומטיה קשוחה ואף עוינת כלפי בריטניה בנושא הארצישראלי. לאחר הפנייה המשותפת והמוצלחת אל ערביי הארץ, ביקשה עיראק להינעץ בממשלות אחרות כדי לגבש מדיניות אחידה כלפי ממשלת הוד-מלכותו—צעד שהביא את בריטניה במבוכה.

יומיים בלבד לאחר שפורסם הדו"ח של ועדת-פיל אמר ראש-ממשלת עיראק, חפמת סולימאן, לשגריר בריטניה, סיר א. קלארק קאר, שעליו למחות על מדיניותה החדשה של בריטניה כדי להשביע את רצונה של דעת-הקהל המקומית, שכן לא ראה ברירה לעצמו אלא להביע הזדהות עם ערביי פלשתינה. נוסף לכך חש ראש-הממשלה כי מחובתו למסור לדיפלומט הבריטי בכנות כי ממשלתו "תראה חובה לעצמה להביא לידי פעולה מתואמת מצד ארצות מוסלמיות חברות חבר-הלאומים להפעלת לחץ על ממשלת הוד-מלכותו שתעיין בהחלטתה מחדש".²⁶

מתוך התנגדות לאפשרויות אחרות של שמירה על שקט דיסקרטי, המשיכה ממשלת עיראק בראשותו של ג'מיל אל-מדפעי בקו הנוקשה של קודמותיה ושלחה לחבר-הלאומים מברק תקיף בגנות המדיניות הבריטית. פסקה מעניינת במברק זה מדגימה

איך מעט-מעט נבנה-והלך האינטרס של המדינות הערביות בארץ-ישראל; המברק העיראקי עמד על כך שכאשר התערבה עיראק בשלב מוקדם על-מנת לסיים את השביתה הרי "בכך קיבלה עליה אחריות מוסרית כבדה מאין כמוה כלפי ערביי ארץ-ישראל והתחייבה להמשיך במאמציה לסייעם..."²⁷

אפילו אורמסבי-גור ציין בכנות כי ממשלתו מעולם לא ציפתה לכך שהמחאה העיראקית תהיה חמורה כל-כך. אורמסבי-גור הוצרך לבקר את עיראק בפני הפרלמנט, על-מנת לדחות את האשמה שאמרה כי משרד-החוץ הוא שדחף את עיראק לשלוח את המכתב מתוך מטרה לטרפד את רעיון החלוקה בעודנו באיפו.²⁸

קבלת המחאה העיראקית נתנה באקראי הזדמנות נאותה לחברי ועדת-המנדטים המתמדת להעלות את השאלה בדבר מגמת הרגיונליזציה. ויליאם ראפארד העיר: "לאחר שממשלת עיראק סייעה לכוח המנדטורי לשפך את האופוזיציה הערבית בארץ-ישראל, היא מציגה עתה הצעה שעשויה להיקרא כחוק לתגמול על שירותים". אורטס, יו"ר הוועדה, היה בקרתי עוד יותר כשדיבר על אדישותה של בריטניה נוכח התערבותן של מדינות ערביות. הוא אמנם נמנע מלהכריז שעיראק עושה נסיון מכוון לפקח על ארץ-ישראל, אך אמר כי כוח זר מתערב בענייניה הפנימיים של הארץ וכי יקשה להבדיל בין התערבות לפיקוח. אורטס אמר כי לו עמדה על הפרק ארץ אחרת תחת שלטון בריטי היתה התערבות כזאת נדחית; כמה ממשפטיו ניבאו ב-1937 את המשך תהליך הרגיונליזציה:

"משעה שהורשתה התערבות מצד הנסיכים הערביים בעניינים הפנימיים של ארץ-ישראל, והוכרה כלגיטימית פחות או יותר, נשתנה המצב בן הקצה אל הקצה. מאותה עת והלאה הרי בעיה שבדין יכלה להיחשב בעיה מקומית נעשתה מרכז של בעיה בינלאומית עצומה. ההתערבות הערבית היתה צעד ראשון בכיוון בו לא היה מנוס מקשיים ומכשולים על דרך פתרונה של הבעיה".²⁹

במקום בו ביקשה ממשלת עיראק לנצל את רגישותם של דעת-הקהל הבריטית וקובעי המדיניות בארץ-ישראל על-ידי התקפה חזיתית, העדיף אבן-סעוד דיפלומטיה שקטה. לנוכח הפניות הרגשיות וגילויי הבקורת שהגיעו בקביעות מבגדאד, החלו הבריטים להעריך את האיגרות השקטות והשקולות שנשלחו ללונדון מג'דה. בשעה שעיראק אימצה לה טכסיסי-לחץ עוינים על בריטניה, יצרה לה ערב הסעודית דימוי של ידיד ובעל-ברית. גורי סעיד יכול היה שלא לבקש את הסכמת בריטניה או את עצתה בניהול יומותיו העצמאיות, אולם המלך אבן-סעוד התאמץ ליצור רושם כאילו הוא נועץ במשרד-החוץ ופועל כמשרתה הנאמן של בריטניה מתוך ראיית האינטרסים הבריטיים בלבד.

אובייקטיבית אפשר לומר כי שתי צורות ההשפעה—העיראקית הצעקנית והסעודית השקטה—פעלו להכוונת המדיניות והמחשבה הבריטית בכיוון של יתר התקרבות לערבים. מבין שני הסגנונות הדיפלומטיים העדיפו הפקידים הבריטים בבירור את הגישה הסעודית, נהגו מחלקלקותה, וכפעם-בפעם התפתו לה. מכאן השפעתו הבולטת של אבן-סעוד על קובעי המדיניות בבריטניה.

דוגמה אפיינית לצורת מאבקו של אבן-סעוד היא יחסו להצעת עיראק באוקטובר 1936 לפעילות עיראקית-סעודית משותפת נגד בריטניה בארץ-ישראל. בהודיעו ללונדון על טכסיס זה, "שיער" אבן-סעוד כי משרד-החוץ שמע כבר על הזמנה זו – המלך הערבי אף הביא לידיעת הבריטים את הרגשתו האישית כי אין כל יתרון בפעילות ערבית משותפת בלי לדעת מראש כי פעילות זו לא תיתקל בהתנגדות מצד בריטניה. "אין לעשות דבר בקשר לפלשתינה", נהג להכריז, "בלי רצון טוב ושיתוף-פעולה מצד ממשלת הוד-מלכותו".³⁰

סמוך לסוף 1936 סייע אבן-סעוד לשכנע את ערביי ארץ-ישראל שיפסיקו את החרמת הוועדה המלכותית וביאו לפניה את עניינם. משנודע לרנדל על כך אמר לנציג הסעודי בלונדון – ולעתים קרובות יותר לעמיתיו בממשלת בריטניה – שהכנות היא אחד מרכיבי "הצורה הידידותית הגלויה בה עמד אבן-סעוד מלכתחילה במגע-ובמשא עם ממשלת הוד-מלכותו באשר לשאלה הארצישראלית הזאת".³¹

לא הוחמצה ההזדמנות לספר לנציג הסעודי עד כמה התרשם רנדל, בשם ממשלתו, מדרך טיפולו העקיבה של אבן-סעוד בענין הארצישראלי. בביקורו בערב הסעודית זמן קצר לאחר-מכן היתה לרנדל, כראש המחלקה המזרחית בעלת תפקיד-המפתח, הזדמנות נאותה לבטא את תודתו האישית לשליט הערבי ולהתרשם עוד יותר מאי-שיותו. ביקור זה כשלעצמו היה הוכחה נוספת לכך שהסבלנות מכאן ומתק-השפתיים מכאן השתלמו לערב הסעודית והביאו לה השפעה עקיפה על התהליך של קבלת-ההחלטות בבריטניה.

בסופו של דבר הוכחה הצלחתו של אבן-סעוד: ברגע האחרון העידו ערביי ארץ-ישראל לפני ועדת-פיל, ולממשלת בריטניה נוסף עוד חוב לאבן-סעוד. וקופ, למשל, למד מהצלחה זו כי

"אפשר מאד שיתברר כי השפעתו וסמכותו של אבן-סעוד תבאנה לנו תועלת רבה ביותר במניעת כל מהומות נוספות לאחר שיותן פירסום להחלטות של מ.ה.מ."³²

בניגוד לדימוי המקובל של עצמת הקיסרות מול העמים הכפופים לה, היתה התלות הבריטית באבן-סעוד – ובאמצעותו בערבים – בכל הקשור בהיחלצות מן המצב הקשה בארץ-ישראל גדלה-והולכת בתמידות. דרך אחרת להסברת תהליך הרגיונליזציה היא לראות בראשונה את חשיבותו הפוליטית האזורית על רקע המערכת הבינלאומית. ערב כל מלחמה גוברת תמיד הקשיבות לדבריהם של מתנגדים ובעלי-ברית בטוחים או פוטנציאליים. מצב-הדברים בעולם חייב להשאיר את המדינות הערביות ואת המזרח התיכון כולו במחנה הבריטי, ומשום כך נעשו הבריטים רגישים ביותר לכל גיד וזיע מצד הערבים. איומי הערבים בעריקה או בשערוריה, לצד גישתו הנוחה יותר של אבן-סעוד, הבטיחו לגורם הערבי חשיבות ממדרגה ראשונה בשיקולים הבריטיים; תפיסתם של הבריטים את המציאות עשתה את כל השאר. בשעה שאיש רב-השפעה כמו רנדל מסוגל היה לקבוע בבטחון גמור ש"כל הנתונים במשרד-החוץ מעידים בלי שום צל של ספק כי המדיניות הארצישראלית שלנו היא האחראית לאבדן היוקרה שלנו ולהתרופפות הכללית של מעמדנו במדינות השוכנות בין הים התיכון

לאוקיגוס ההודי",³³ קל להבין עד כמה בלתי־אפשרי היה זה גם לחזק ולעקשן שבפקידים להתנגד לגישות הערביות לגבי פלשתינה.

ועידת השולחן העגול ב־1939 העידה על הצלחתם של הערבים בניצול רגישותה של בריטניה ונטייתה האוהדת לערבים. המשלחות הערביות בלטו בפעילותן בישיבות הרשמיות, וכפי שמציין לונגריג היה הנסיון המשפר לזפות כגוש יציב של מדינות ערביות בחיזורה של מעצמה גדולה "מבשר בבירור את הליגה הערבית שלעתיד לבוא".³⁴ אולם מאחרי הקלעים היתה השפעת הנציגים הערביים גדולה עוד יותר בוועידה. הם הקשו על בריטניה לקבל או לדחות את המשלחת הפלשתינאית, "אלא אם כן תמלצנה על כך לפנינו הארצות הערביות השכנות".³⁵

שיחות פרטיות נוספות נערכו בין שר־המושבות מקדונלד לראשי המשלחות המצרית, העיראקית והסעודית, לשם תיאום עם ה"פלשתינאים". כל־אימת שנערכו שיחות בלתי־פורמליות אלו יעצו הדיפלומטים הערבים לבריטים בעדינות להוסיף ויתורים, כדי שיקבלו ה"פלשתינאים" את ההצעות.³⁶

שינויים פוליטיים מוזרים חלו במהלך הוועידה. ראשית, אף שבריטניה הזמינה את המדינות הערביות לקחת חלק בדיונים כדי ליצור השפעה ממתנת על ערביי ארץ־ישראל שאינם מתפשרים, נוכחה לראות במאוחר כי מתרחשת תופעה הפוכה: בכל שלב מכריע אישרו המשלחות הערביות את דרכם של ערביי ארץ־ישראל ושברו לגמרי את האסטרטגיה הבריטית. מקדונלד, שהתיחס בישיבת־ממשלה לאחד המקרים הללו, חייב היה להודות כי המשלחות הערביות "לא נקטו קו מועיל ביותר". באותו מקרה התעקש גורי סעיד שידו בפל, להפתעת מארחיו הבריטים, לצאת בהכרזת הזדהות עם העניין ה"פלשתינאי". דבר זה יצר שרשרת של תגובות שפן, כפי שציין מקדונלד בעגמת־נפש, "לא היה מגוון מכך שנציגים של יתר המדינות הערביות השכנות יילכו בעקבותיו".³⁷

שינויי־עמדות אחר חל בתפקידיהם של הבריטים והערבים. כפי שכבר נאמר, נבעו שיקולי הבריטים בהזמין את המדינות הערביות מן הרצון לנצלן כמכשיר של המדי־ניות הבריטית למיתון ערביי ארץ־ישראל ולחיזוק הדימוי של מדיניות בריטית הוגנת. תחת זאת נמצאו הבריטים, בכמה מקרים, משמשים בהיסח־הדעת כלי בידי הערבים. כך חוזר מקדונלד ומבשר עוד בשורה רעה לקבינט כשהוא מדווח כי "תחת לחץ חזק מצד המדינות הערביות השכנות הכנסנו בתכניתנו כמה נקודות שצריכים היינו להעדיף שלא להכניסן".³⁸ כך, בתהליך שהיה מהפכני לגבי תפקידו של המזרח התיכון במדיניות העולמית, הוכיחו הערבים כמדומה כי לא יודבנו עוד אחר בריטניה.

הנטייה הכללית לרגיונליזציה בין 1936 ל־1939 הביאה לשינוי נוסף ביחסי־הכוחות לרעתם של ערביי ארץ־ישראל. מאז נסיונותיו הראשונים של המופתי ב־1936 לחזר אחר המדינות הערביות יותר מאשר אחר הקהילות המוסלמיות המפוזרות, התקבלה עזרתן של מדינות אלו לענין הפלשתינאי כדבר המובן־מאליו, בייחוד על־ידי ערביי ארץ־ישראל. בסופו של דבר, כמדינות ריבוניות וכבעלות־בריתה של אנגליה, המעו־נינת בשמירת קירבתן והחבה חובות כלפיהן, מסוגלות היו הללו ביותר להשתמש

ביתרונות אלה ולהביא את עניינם של ערביי ארץ-ישראל בפני לונדון. טבעי היה הדבר שרבת-עמון, בגדאד, קאהיר, ג'דה, צנעא, ואולי אפילו ביירות ודמשק, תפעלנה את השפעתן ותיענינה לקריאתם ולבקשתם של ערביי ארץ-ישראל, שגרסו כי כל הכוחות הערביים כפופים למאבק הגדול למען שיחרור "פלשתינה" ונגד החדירה הציונית.

ב-1939 הביאו, כאמור, המהלכים בלונדון לשינוי מהותי בתפקידים ובעמדות. ביזמת המשלחות הערביות, אך לא בלי עידוד בריטי, נוצר מצב בו לא הפלשתינאים אלא המדינות הערביות הן שהיו ראשי המדברים. מאמצי הבריטים הופנו מעתה לא אל שליחו של מופתי אלא ליצירת מדיניות חדשה שתקבל על המדינות הערביות. בהערות-שוליים לתיק שהועבר בין אנשי משרד-החוץ ב-19 באפריל אומר בקסטר, המוסר את דעתו של השגריר למפסון בקאהיר, כי

"לא עם המופתי אנו רוצים להשיג הסכם, אך אם רצוננו של בעלות-בריתנו, מצרים ועיראק ורצוננו ידידנו הסעודים, לחתום על הסכם אתנו על בסיס זה, מן הדין שיודיעו לנו מיד".³⁹

דוגמות מאוחרות יותר די יהיה בהן להראות איך הגיעו ערביי ארץ-ישראל למעמד הנוכחי. הראשונה, המתיחסת עדיין רק לזווית-הראייה הבריטית, היא מ-47-1946. בעת ההיא נערכה בלונדון ועידה אנגלו-ערבית שדמתה במידת-מה ל"שולחן העגול" מ-1939. הואיל והיהודים וה"פלשתינאים" דחו את ההזמנה לוועידה זו, נוצר מצב אירוני בו החליטו הבריטים והמדינות הערביות על עתידה של ארץ-ישראל בלי לשתף את שני הגורמים העיקריים. הוכחה שניה מתיחסת לתקופה שאחרי 1948: הסיכסוך הערבי-הישראלי דחק את ערביי ארץ-ישראל לקרן-זווית עד כדי כך שארה"ב, ישראל ורוב הגורמים האחרים במערכת רואים את המפתח לפתרון הסיכסוך במדינה ערבית זו או אחרת-מצרים או ירדן-בעוד ערביי הארץ מוסיפים להיאבק להכרה מחודשת במעמד הפוליטי שנגזל מהם ב-39-1936 על-ידי המופתי, על-ידי ממשלת בריטניה שעסקה בצרכים מינהליים דחופים, ועל-ידי האופורטוניזם של מנהיגים ערביים כגורי סעיד, האמיר עבדאללה ואבן-סעוד.

(סוף יבוא)

* המחבר מבקש להודות ל-Public Record Office ולארכיון-וייצמן על שאיפשרו לו גישה אל החומר התעודי, לוועדת-המחקר של הפקולטה למדעי-החברה באוניברסיטת תל-אביב על מימון המחקר, ולמר יוסף ביילין על שסייע בידו.

הערות

- ¹ מאמר זה הוא פרק מספרו של המחבר "Divide or Rule" העומד לצאת בקרוב.
Malcolm Kerr, Regional Arab Politics and the Conflict with Israel, ²
 The Rand Corporation. Memorandum RM-5966-FF (October 1969),
 p. 41
- ³ Arthur Koestler, **Promise and Fullfilment, Palestine 1917-1949** ³
 (London : Macmillan & Co., 1949), p. 52
- ⁴ ראש-המשלה צ'מברליין בפגישה הראשונה עם המשלחות הערביות בארמון סנט-ג'יימס
 ב-7 בפברואר 1939. F.O. 371/23223, file EI 025.
- ⁵ **Palestine**, 22 February 1939, p. 58
- ⁶ Kerr, *op. cit.*, p. 32
- ⁷ H. Beeley in **Survey of International Affairs, 1938**. London, Royal
 Institute of International Affairs, 1941, p. 440
- ⁸ הערכתו האישית של עבדאללה לגבי מאמציו המוקדמים מובאת ב־**My Memoirs**
Completed (al-Takmilah). (Washington, D. C. ; American Council of
 Learned Societies, 1954), pp. 86-93, החל במכתב שתאריכו 18 באוקטובר 1933
 והמיועד לווקופ. ראה גם משה שרת, יומן מדיני 1936, תל-אביב, עם עובד, 1968.
- ⁹ תיק E. 3783 מן ה-23 ביוני 1936 F.O. 371/29921. מחקר היסטורי על תפקידה של סעודיה
 כתב גבריאל שפר, "ערב הסעודית והבעיה הפלשתינאית בזמן המרד הערבי 1936-1939",
 בהמורה החדש כרך 12, מס. 2(86), 1972, עמ' 151-137.
- ¹⁰ F.O. 371/20021, file E 3783
- ¹¹ **Ibid.**, file E 3642
- ¹² **Ibid.**, file E 4108
- ¹³ F.O. 371/20021 file E 3982
- ¹⁴ **Ibid.**, file E 4109
- ¹⁵ כולל רשומות מ־ Cab. 51 (36), July 1936 **Ibid.**, file E 4301
- ¹⁶ **Ibid.**, file E 4627
- ¹⁷ F.O. 371/20022 file E. 4109
- ¹⁸ CAB 23/85 cab. 52 (36) of 15 July 1936
- ¹⁹ F.O. 371/20022 file E. 4627
- ²⁰ חליפת המברקים בין האישים הללו נאספה על-ידי אורמסבייגור כמסמך ממשלתי—
 C.P. 277 (36) ב־27 באוגוסט. סימון המברק הנ"ל הוא CAB 24/264.
- ²¹ האמת היא שב־7 בספטמבר לחץ הנציג הסעודי בלונדון בתוקף על רנדל כדי שימסור לו
 ידיעות נוספות על הצעות נורי, ואמר לו כי "בשום-פנים לא התחייבנו מעולם כלפי נורי"
 (F.O. 371/20024 file E 5661). ב־21 באוגוסט נמסר כי האמיר עבדאללה מודאג ביותר
 עקב נוכחותו של נורי בארץ-ישראל ועקב כך שהלו עשוי להיקבע מעתה מתווך. דאגה זו
 הפכה ייאוש כשנודע לעבדאללה על הצלחתו של נורי אצל המופתי ותומכיו, לעומת כשלונו
 שלו עצמו (F.O. 371/20019 file E 6708).
- ²² F.O. 371/20023 file E 5434
- ²³ CAB 23/85. CAB 56 (36) of 2 September 1936 F.C. 371/20023, E 5434
- ²⁴ טיוטת הסכם זה נמצאת ב־C.O. 733/315 file 75528/58. מימצאים אחרים הקשורים
 בפגישות נורי וסמואל נמצאים בתיק 18 של מסמכי סמואל בספריית בית-הלורדים ב־
 F.O. 371/2006 file E 6036 וב־c.o. 733/315 file 75528/58.

- ²⁵ שיחתו של רנדל עם הנציג הסעודי ב־7 בספטמבר 1936, F.O. 371/20024. ב־30 בחודש מתח הסעודי בקורת על העידוד שנותנים הבריטים לגורי, ותשובתו החיורת של רנדל היתה: "אך מובן שלא נוכל לאסור על מדינאים ערבים ידידותיים לבקר בארץ־ישראל..."
- ²⁶ קלארק קאר ללונדון 10 ביולי 1937 ב־F.O. 371/20808 file E 3919.
- ²⁷ המברק העיראקי נמצא במסמך חבר־הלאומים 6. 1937. c. 321 M. 216.
- ²⁸ F.O. 371/20809 file E 4150.
- ²⁹ 6. 1937. Official No. c. 330 M. 222. פרטיכל של הישיבה (המיוחדת) ה־32 של ועדת־המנדטים המתמדת, ז'נבה 8/18—30/7, 1937, עמוד 86 וגו'.
- ³⁰ F.O. 371/20027 file E 6660.
- ³¹ פרטיכל מדברי רנדל ב־9.12.36: F.O. 371/20029.
- ³² מכתבו של ווקופ לאורמסבי־גור ב־12.1.37, file 733/320, c.o.
- ³³ פרטיכל מדברי רנדל מן ה־23.11.37, file J 5093, F.O. 371/20912. (ההדגשות שלי—א.ק.).
- ³⁴ Stephen H. Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*. London, Oxford University Press, 1953, p. 273.
- ³⁵ CAB 23/97—CAB. 1 (39).
- ³⁶ מקדונלד, בדיווחו לקבינט ב־18.1.39. ראה, למשל, השיחה בין מקדונלד לפואד חמזה מן ה־3 במרס 1939. F.O.
- ³⁷ CAB 23/97 Cab. 7 (39) of 15.2.39.
- ³⁸ F.O. 371/23234 file E 3147 מהחלטת הקבינט 24 (39) מן ה־26 באפריל 1939.
- ³⁹ F.O. 371/23233 file E 2930.